

Наукове періодичне видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК**

Науковий журнал

22 (22) березень 2021

Наукове періодичне видання
**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК**

Науковий журнал

22 (22) березень 2021

Редактор, коректор – Навацький Р. П.
Верстка-дизайн – Канавка С. А.

Відповідальність за підбір, точність наведених на сторінках журналу фактів, цитат, статистичних даних, дат, прізвищ, географічних назв та інших відомостей, а також за розголошення даних, які не підлягають відкритій публікації, несуть автори опублікованих матеріалів. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій. Матеріали публікуються в авторській редакції. Передрукування матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяється тільки за згодою автора та видавця. Будь-яке використання – з обов'язковим посиланням на журнал.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 19871-9671 Р від 17.04.2013 р.
Засновник журналу: ГО «Львівська педагогічна спільнота»

© ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2021
© Автори наукових статей, 2021
© Дизайн, Клінова С. М., 2021

ЗМІСТ

Borovenska K. S., Chetveryk-Burchak A. G. THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PROTECTING AGAINST SUICIDAL BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS.....	5
Бурлімова Б. М., Заволока С. І. КОМУНІКАТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ СТУДЕНТІВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ ТА ТУРИЗМУ.....	11
Довгань О. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЇ ВЧИТЕЛЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕНДЕНЦІЙ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	14
Козова І. Л., Панчак О. В., Ерстенюк Г. М., Козовий Р. В., Кіцера Н. І. ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ НЕВРОТИЗАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МЕДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	21
Кошель Н. А. ПОНЯТТЯ І ПРОБЛЕМА ВІКОВОЇ КРИЗИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ.....	25
Лиса Н. С., Кричківська О. В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ.....	35
Назаренко О. В. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ.....	45
Невзоров Р. В. ДО ПИТАННЯ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ЛЬОТЧИКІВ ДО БОЙОВИХ ПОЛЬОТІВ.....	49
Олейник В. В., Тихонов С. Г. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМУНІКАЦІЯ И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД КАК ВАЖНЕЙШИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.....	53
Пишняк Т. А. РОБОТА ПСИХОЛОГА З ПРОФІЛАКТИКИ НАРКОТИЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ.....	58
Rivkach I. O. BRAIN AND FOREIGN LANGUAGE LEARNING.....	62
Поберецька В. В. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ В ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖАХ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ДО ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ.....	66
Полюга В. В., Курило Р. С. ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ ЛЮДИНИ В СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА).....	73

Савченко Л. М. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	78
Турко Р. Р., Деркач Ю. Я. ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ГРИ.....	85
Чорна Ю. Б., Деркач Ю. Я. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АНГЛОМОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ.....	89
Шнайдер М. Б. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЧИТАЦЬКОЇ САМОСТІЙНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРАЦЯХ ПРОВІДНИХ ПЕДАГОГІВ ТА МЕТОДИСТІВ.....	95
Яблунівська К. О МЕТОДИКА ВІДБОРУ І СТРУКТУРУВАННЯ ЗМІСТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ-АГРАРНИКІВ.....	100

Borovenska K. S.

Student at the Department of Educational and Developmental Psychology
Oles Honchar Dnipro National University

Chetveryk-Burchak A. G.

Associate Professor at the Department of Educational
and Developmental Psychology
Oles Honchar Dnipro National University

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PROTECTING AGAINST SUICIDAL BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS

The article presents the specifics of suicidal behavior and the tendency to self-harm among adolescents with different levels of emotional intelligence. The results of an empirical study revealed significant negative correlation between the levels of emotional intelligence and demonstrativeness, affectivity, perception of one's own situations as unique. Strong negative correlations were observed between the level of intrapersonal emotional intelligence and maximalism, social pessimism, perception of oneself as an incapable person. The findings are claimed to identify the role of emotional intelligence in protecting against suicidal behavior.

Key words: suicidal behavior, emotional intelligence, self-harm, adolescents.

У статті представлена специфіка суїцидальної поведінки та схильність до заподіяння собі шкоди серед підлітків з різним рівнем емоційного інтелекту. Результати емпіричного дослідження виявили значну негативну кореляцію між рівнями емоційного інтелекту та демонстративністю, афективністю, сприйняттям власної ситуації як унікальної. Помічені сильні негативні кореляції між рівнем внутрішньоособистісного емоційного інтелекту та максималізмом, соціальним песимізмом, сприйняттям себе як недієздатної людини. Отримані дані визначають роль емоційного інтелекту у захисті від суїцидальної поведінки.

Ключові слова: суїцидальна поведінка, емоційний інтелект, самоушкодження, підлітки.

В статье представлена специфика суицидального поведения и склонности к самоповреждению у подростков с разным уровнем эмоционального интеллекта. Результаты эмпирического исследования выявили значимую отрицательную корреляцию между уровнем эмоционального интеллекта и демонстративностью, эмоциональностью, восприятием собственных ситуаций как уникальных. Наблюдалась сильная отрицательная корреляция между уровнем внутриличностного эмоционального интеллекта и максимализмом, социальным пессимизмом, восприятием себя как недееспособного человека. Полученные данные призваны определить роль эмоционального интеллекта в защите от суицидального поведения.

Ключевые слова: суицидальное поведение, эмоциональный интеллект, самоповреждение, подростки.

Introduction. Over the last few years in Ukraine the suicide rate among adolescents has risen, with these numbers being higher in boys than girls. Risk factors could be considered on different levels: individual (mental disorders, poor financial situation), interpersonal (discrimination, abuse and conflicts, perception of isolation, stresses of acculturation) and level of systems (the concept of the expendable child, family history of suicide). The recent conceptualization of emotional intelligence as a new dynamic integral trait and «a wise management of emotions» has opened up

prospects for the comprehensive assessment of its role in protecting against suicidal behavior on all mentioned levels. The analyses of available studies [7] has revealed the association between EI and suicidal behavior among adults, but it still lacks the evidences on the relationship between both variables in adolescence. However thoughts of death and suicide as a warning signs for adults become more common as children experience early adolescence.

The objective of this article is to present the phenomenon of emotional intelligence as a protective factor in the emergence of suicidal

Назаренко О. В.

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов

Київського національного університету технологій та дизайну

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглянуто значення принципу індивідуального підходу до учнів та особливості його впровадження в сучасному освітньому процесі. Проаналізовано основні ідеї індивідуалізації навчання видатних учених-педагогів першої половини ХХ століття, актуальні для сучасної освіти.

Ключові слова: індивідуальний підхід, індивідуалізація навчання, особистісний підхід до навчання.

В статье рассмотрено значение принципа индивидуального подхода к ученикам и особенности его реализации в современном образовательном процессе. Проанализированы основные идеи индивидуализации обучения выдающихся ученых-педагогов первой половины ХХ века, актуальные для современного образования.

Ключевые слова: индивидуальный подход, индивидуализация обучения, личностный подход к обучению.

The article considers the significance of individual approach to education and its realization in modern schooling process. The main ideas of individualization in education of outstanding Ukrainian scientists of the first half of the XX century have been analyzed.

Key words: individual approach, individualization of education, personal approach to learning.

Сучасна педагогічна наука визначає принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні як найважливіший в дидактиці. Такий підхід передбачає цілеспрямовану діяльність педагога з навчання й виховання особистості кожного учня в класному колективі. Спеціально організований процес має на меті максимально розвинути індивідуально-типологічні особливості вихованців завдяки їх неперервному вивченню та побудові на цій основі системи індивідуалізованих задач. Відповідно до пізнавальних можливостей кожного варіюється мета, форми, методи, темп навчання, а також кількість та складність виконуваних завдань.

Здійснення індивідуалізації навчання на практиці для сучасного педагога є нелегким завданням, зважаючи на завантаженість вчителя, велику кількість учнів в класах (особливо у великих містах), а останнім часом і через запровадження освітніх нововведень, пов'язаних з переходом на дистанційну форму навчання. Тому ця проблема наразі набуває актуальності, особливо в умовах впровадження в систему освіти України європейських стандартів, що базуються на індивідуалізованих стратегіях розвитку.

Результативний освітній процес передбачає застосування індивідуального набору методів виховання та навчання. У зв'язку з мінливістю сучасного світу, розвитком науки та технологій виробництва суспільство потребує освоєння все нових і нових знань. Для їх успішного опанування треба забезпечити відповідність певних знань типу учнів, що неможливо без особистісного підходу до процесу навчання, тобто урахування інтересів, нахилів, здібностей, темпераменту, характеру, а також своєрідності сприймання, мислення, пам'яті, уяви кожної дитини [4]. Тому лише через індивідуальні особливості можливий дієвий вплив на особистість, що в результаті стане запорукою якісної освіти.

Метою статті є розкрити роль та особливості реалізації принципу індивідуального підходу до учнів у сучасному навчально-виховному процесі, а також звернути увагу на цінність досвіду вчених-педагогів першої половини ХХ століття у вирішенні цієї проблеми.

В історії освіти розуміння ролі індивідуалізації навчання змінювалось залежно від соціальної ситуації. Тривалий час індивідуальним підходом до навчання нехтували через

домінування принципу виховання особистості через колектив. Зараз колективізм все ще відіграє помітну роль у вітчизняній освітній системі, й індивідуалізація навчання поки що не реалізується в повній мірі й має епізодичний характер. Окрім того, як вже зазначалось, у педагогів часто не вистачає часу для вивчення особистості кожного з метою ефективного застосування методів навчання та виховання.

Хоч сучасна українська педагогіка останніх десятиліть стоїть на позиціях важливості індивідуалізації навчання, на практиці в навчальних закладах не завжди орієнтовані на пристосування до кожного окремого учня чи студента, оскільки на перший план виходить забезпечення всіх однаковим стандартом освіченості та вихованості. Оригінальності мислення, підходу до вирішення задач не приділяється достатньо уваги, натомість оцінюється виконання загальних для всіх правил, вимагається дотримання встановленого для всіх порядку. Зважаючи на це, проблема особистісного підходу до навчання на теперішній час не втрачає актуальності.

Результати навчання будуть значно кращими, якщо виявити та врахувати здібності вихованців та опиратись на них. Знання темпераменту та характеру особистості дасть змогу встановити добрі стосунки з кожним, що теж сприятиме успішності. Знаючи мотивацію, враховуючи емоційний та психічний стан кожного, можна краще зрозуміти учня та ефективно вирішувати проблеми, які виникають в процесі навчання. Раціональний підбір методів та засобів впливу, заснований на індивідуальних особливостях, збільшить пізнавальний інтерес учнів чи студентів, їх активність, самостійність у пошуку рішень поставлених задач та забезпечить результативність навчання [1, 5].

Окрім вищезазначених передумов, для успішної реалізації принципу індивідуального підходу в сучасному навчально-виховному процесі важливо також враховувати ідеї авторитетних педагогів, які репрезентують цінний досвід минулого. Значні напрацювання накопичені вітчизняними вченими-гуманістами початку ХХ століття – періоду,

коли педагогічна наука в центр освітнього процесу поставила унікальну та неповторну особистість дитини.

Видатний український вчений-педагог Я. Ф. Чепіга всебічно підходив до дослідження питань навчання та виховання молодших школярів. Виховний процес він розглядав як керований саморозвиток дитини на основі ґрунтовних знань про неї, тому підкреслював, що педагогові важливо розуміти складний внутрішній світ дитини, постійно вивчаючи фізіологічні та психологічні особливості її розвитку. Вирішальне значення має любов до вихованців, повага до їх інтересів та прагнень. Таке ставлення передбачає визнання індивідуальності кожного учня з власним комплексом уявлень, світоглядом та самопочуттями, з індивідуальними періодами розвитку, а своїми вродженими та набутими властивостями [7].

Особливо актуальними сьогодні є погляди вченого щодо важливості вміння педагога спонукати учнів до виконання навчальних задач без нав'язування. Це означає, що вчитель створює умови для удосконалення та самовиховання дитини, замість правил чи інструкцій використовуючи прикладами, в першу чергу особисті, що забезпечить глибокий та одночасно м'який вплив. Скеровуючи вихованців на діяльність, яка сприятиме їх всебічному розвитку, він залишає їм певну свободу дій, яка підвищує зацікавленість та активність у навчанні. Знання, здобуті в процесі власних пошуків, мають більшу цінність, ніж ті, що передані вчителем, наголошував Я. Ф. Чепіга. Отже, саме завдяки продуманій організації процесу розвитку дитини, спрямуванню її енергії на правильний шлях проявлятимуться індивідуальні здібності.

Особистісний підхід до навчання ґрунтується на забезпеченні гармонійного розвитку учнів. Система освіти має забезпечити можливість кожному проявити свою самобутність, сприяти інтенсивному творчому розвитку особистості. Це важливо не лише для особливо обдарованих дітей: кожен може проявити свою індивідуальність через мистецтво. На жаль, сучасна школа недостатньо уваги приділяє повноцінному естетичному

вихованню учнів: наприклад, дисципліни художнього циклу часто не викладаються чи замінюються іншими предметами, особливо в старших класах. Такий підхід не сприяє прояву індивідуальних властивостей.

Значення розвитку творчого потенціалу в процесі навчання підкреслював вчений-педагог С. А. Ананьїн, оскільки вважав, що естетичні потреби, художні нахили та творчі прагнення є у кожного учня, і завдання вчителя – розвинути їх, сприяючи розкриттю талантів. Це потрібно для того, щоб отримувати задоволення від навчальної чи іншої діяльності, яку не слід виконувати механічно. Тобто варто уникати однобокого підходу до виховання, піклуючись більше, наприклад, про інтелектуальне чи моральне зростання особистості.

При реалізації принципу індивідуального підходу важливий правильний підбір методів естетичного виховання вчителем, що дасть змогу кожному втілити власні індивідуальні творчі здібності, реалізувати інтереси. За таких умов у навчально-виховному процесі існує свобода вибору, повага до вихованця, до його почуттів та переживань. Навіть найслабкіші учні мають відчувати добре, тепле ставлення педагога до них. С. А. Ананьїн підкреслював, що важливо визнавати неповторність кожного учня в класі. Побачивши особливості окремої дитини, вчитель повинен знайти та розвивати ту її здібність, яка переважає та є індивідуальною [3, с. 107].

Особистісний підхід до учнів обґрунтовано у дослідженнях авторитетного українського педагога й психолога Г. С. Костюка, який вважав неефективним орієнтацію навчання на абстрактного, «середнього» учня, оскільки максимальний розвиток нахилів, здібностей, талантів можливий лише при урахуванні індивідуальних особливостей. Науковець наголошував, що варто однаково зосереджуватись як на відмінниках, так і на відстаючих. Така думка наразі є вартою уваги, так як дуже часто педагоги застосовують індивідуалізовані методи навчання переважно до найбільш здібних учнів, не приділяючи достатньо часу менш успішним. Увагу таким учням можна виявляти через частіші

запитання й звертання, привітне ставлення, розуміння, підбадьорювання. Підтримка вчителя додає учневі впевненості, допоможе подолати страх перед невдачами, почуття неповноцінності, сприятиме розумовому вдосконаленню. Позиція вченого щодо ефективного використання навіть дещо обмежених навчальних можливостей відстаючих учнів, схвалення вчителем навіть найменших їхніх досягнень є надзвичайно актуальною для становлення особистості учнів в умовах гуманізації сучасної освіти.

Розуміючи причини відставання в кожного конкретного школяра, вчитель зможе знайти ефективні й індивідуалізовані способи стимуляції та надати допомогу. Методи, які Г. С. Костюк рекомендував систематично застосовувати для реалізації індивідуального підходу – спостереження, перевірка засвоєння матеріалу, аналіз результатів роботи учня, індивідуальні бесіди. Важливим є також індивідуалізований підхід до оцінювання учнів, яке повинно відображати об'єктивність, справедливості вчителя та сполучатись з доброзичливим ставленням. Так, говорячи про недоліки в діяльності учня, варто опиратися на позитивні сторони та зміцнювати успіхи, зберігаючи віру в свої сили та бажання вдосконалюватись [2].

Індивідуалізація змісту освіти в сучасних умовах відіграє провідну роль. Варто розглянути науковий доробок О. Ф. Музиченка, який радив підбирати навчальний матеріал з урахуванням інтересів і потреб дітей. Великого значення він надавав діалогу між вчителем та учнями, який дає змогу встановити теплі, дружні стосунки та познайомитись з здібностями, нахилами, душевними настроями кожного. Вчитель організовує навчальний процес так, щоб зацікавити, надає необхідну допомогу, зберігши при цьому максимум самостійності школяра. Під час спілкування з педагогом учні діляться враженнями, навчаються вільно висловлювати свою точку зору, мають право на власну думку. Результатом є зміцнення почуття успіху, радості від самостійності відкриття [3, с. 145–165].

Емоційний стан кожного учня, за переконанням вчених-педагогів, так само слід

враховувати в процесі індивідуалізації навчання, як і особливості його інтелекту чи здібності. Сором'язливість, неухважність чи збентеження, наприклад, може негативно вплинути на засвоєння матеріалу, а ігнорування їх вчителем призводить до низького оцінювання учнів. Учні потребують розуміння вчителя, тактовного ставлення та прагнення відчувати кожного. Тому науковці намагались довести, що в умовах уважного ставлення вихованці можуть показати значно кращі результати в навчанні.

Як вже зазначалось, впродовж тривалого періоду вітчизняна педагогічна наука була зосереджена на ідеї колективного виховання, поставивши на другорядне місце особистість учнів, прояв їх індивідуальності. Хоч останнім часом питання особистісного підходу знову набуло актуальності, колективна свідомість все ще створює перешкоди для втілення ідеї індивідуалізації навчання. Це проявляється в недооцінці оригінальних та нестандартних рішень, важливості виховання самостійності та відповідальності. В результаті дітям важко організувати власну навчальну діяль-

ність (про що свідчить зокрема негативне ставлення більшості батьків та учнів до дистанційної форми навчання), вчитись мислити критично, ретельно аналізувати інформацію замість її відтворення чи заучування.

Тому принцип індивідуального підходу важливо впроваджувати з урахуванням вищезазначених умов: при виборі методів навчання забезпечити співпрацю всіх учасників учбового процесу, що направлений на розвиток освіченості, вихованості особистості кожного учня. Групові методи навчальної діяльності можуть бути ефективними лише при урахуванні індивідуальності учня. Періодична співпраця у тимчасових групах стимулює кожену особистість досягти вищих результатів, сприяє індивідуальному розвитку, прояву ініціативи та відповідальності.

Отже, проблема індивідуальному підходу до учнів у навчально-виховному процесі залишається актуальною та потребує більш ґрунтовного розгляду сучасною педагогічною наукою. Важливе значення при цьому має аналіз теоретичного та практичного досвіду авторитетних українських педагогів минулих періодів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Єремеева В.М. Індивідуалізація як перспективний спосіб створення технологічних систем професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя // Професійна педагогічна освіта: системні дослідження : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 210–230.
2. Костюк Г. С. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі // Комуністична освіта. – 1937. – № 8. – С. 52–64.
3. Назаренко О. В. Науково-педагогічна спадщина вчених Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (20–50-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Назаренко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 234 с.
4. Сергєєв С. М. Урахування індивідуальних особливостей студентів у навчанні та вихованні // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – № 2 (46). – С. 388–396.
5. Тамаркіна О. Л. Індивідуальний підхід до навчання в сучасній вищій школі / О. Л. Тамаркіна // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія і педагогіка : актуальні питання», (12-13 квітня 2019 р.). – Х. : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2019. – С. 13–15.
6. Унт И. Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И. Э. Унт. – М., 1990. – 196 с.
7. Чепіга Я. Ф. Вибрані педагогічні твори: / Упор., науковий редактор Л. Д. Березівська / Інститут педагогіки АПН України. – Харків: «ОВС», 2006. – 328 с.